

Publications of the Centre of Advanced Study in
Sanskrit

Class G

No. 3

सुभाषितशतकम् (द्वितीयम्)

A Collection of Subhāṣitas with Translation in
Marathi and English

II

by
SAROJA BHATE

UNIVERSITY OF POONA

PUNE

1991

Publications of the Centre of Advanced Study in
Sanskrit

Class G

No. 3

सुभाषितशतकम् (द्वितीयम्)

A Collection of Subhāṣitas with Translation in
Marathi and English

II

by

SAROJA BHATE

UNIVERSITY OF POONA

PUNE

1987

The course of the river is marked in

green

the

map

सुभाषचन्द्र

(1944)

A collection of documents of the Congress in

India and abroad

II

MAHATMA

MAHATMA

MAHATMA

MAHATMA

प्रस्तावना

पुणे विद्यापीठाच्या संस्कृत विभागाच्या वतीने प्रकाशित होत असलेल्या "सुभाषितशतकम्" (भाग दुसरा) ह्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिताना मला अतिशय आनंद होत आहे. गीर्वाण भाषेतील समृद्ध सनातन वाङ्मयात अनमोल सुभाषिते आढळतात. त्यातील संस्काराच्या निकषावर आधारित सुभाषिते वेचून संकलित स्वरूपात सर्वसामान्यांना, विशेषतः विद्यार्थीवर्गाला उपलब्ध करून देण्याचा महत्त्वाचा उपक्रम खचितच गौरवास्पद आहे.

"कृण्वन्तो विश्वमार्यम्" हे स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनविचारातील महत्त्वाचे सूत्र आहे. विश्व सुजनमय व्हावे ही त्यामागील उदात्त भावना आहे. सुजनता हे मानवी मनाचे लक्षण आहे. त्याची मशागत सुसंस्कारातून होते. मनुष्य हा स्वलनशील असल्याने संस्कार ही सातत्याची प्रक्रिया आहे. सुभाषित हे संस्काराचे एक साधन आहे. आबाल-वृद्धांकडून सुभाषितांचा विचार व त्याला अनुलक्षून आचार केल्यास सुजनता विकसित होईल. विशेषतः विज्ञान-प्रधान युगात भौतिक सृष्टीच्या विकसनाला असाधारण महत्त्व दिले जात असताना आत्मिक विकास दृष्टिआड होत आहे. आत्मिक विकासाशिवाय व्यक्तिमत्त्वाला विशालता व परिपूर्णता प्राप्त होत नाही. संस्काराचे माध्यम असलेल्या सुभाषिताचा अर्थ मात्र समजून घेतला पाहिजे. केवळ पाठान्तराला मर्यादित महत्त्व आहे. सुभाषिते हा वाङ्मयाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे तर वाङ्मय हे समाजाच्या संस्कृतीचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. समाजघटकाच्या आचार-विचारावरून संस्कृतीच्या उंचीचे मूल्यमापन होते. त्या अर्थाने सुभाषितांना विशेष महत्त्व आहे.

विद्यापीठीय पातळीवर अध्यापन संशोधनाचे काम करणाऱ्यांनी समाज प्रबोधनासाठी केलेला हा प्रयत्न अभिनंदनीय आहे. छोट्या वयोगटातील विद्यार्थ्यांपासून स्नातकापर्यंतच्या सर्वांना तो लाभदायक ठरू शकेल असा मला विश्वास वाटतो.

शं. ना. नवलगुंदकर

उप-कुलगुरु,

पुणे विद्यापीठ.

मनोगत

विद्यापीठातील प्राध्यापकांनी केवळ हस्तिदंती मनोऱ्यात बसून मूठभर बुद्धिमंतांना आकलन होईल असे संशोधन करीत न बसता समाजोन्मुख होऊन आपल्या ज्ञानाचा समाजाला उपयोग होईल असेही कार्य केले पाहिजे असे आवाहन मा. कुलगुरू डॉ. वि. ग. भिडे यांनी अनेक वेळा केले आहे. या विचारांनी प्रभावित होऊन संस्कृत आणि समाज यांना जोडणारे काही दुवे मी शोधून काढले. भारतीय संस्कृतीची मूल्ये जागृत करणे, जनमानसात रुजलेली संस्कृत सुभाषिते हा त्यांपैकी एक दुवा. शतकानुशतके सर्वसाधारण लोकांच्या जिभेवर धोळणाऱ्या, जीवननिष्ठा जपणाऱ्या आणि व्यवहारी शहाणपणाचे बारकावे टिपणाऱ्या लोकप्रिय सुभाषितांचे संकलन करून ती सरळ अर्थासहित पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न म्हणजे सुभाषितशतकम्. पहिल्या भागाला अपेक्षेपेक्षा अधिक चांगला प्रतिसाद मिळाल्यामुळे दुसऱ्या भागाचे संपादन अधिक उत्साहाने केले. संस्कृतचे कामचलाऊ ज्ञान असणारे पालक तसेच मराठी आणि इंग्रजी माध्यमांतून शिकणारे विद्यार्थी डोळ्यांसमोर ठेवून शतकम् लिहिले आहे. संस्कृत भाषेचा सहज परिचय करून देता देताच वाणीवर शुद्ध उच्चारांचे संस्कार आणि मनावर सद्गुण आणि शीलाचे विचार उमटविणाऱ्या या सुभाषितांना विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक आणि मानसिक विकासात फार महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणूनच सुविचारांची ही निर्मळ गंगा घरीदारी पोहोचवण्याच्या उद्देशाने शतकम्चा दुसरा भाग वाचकांपुढे ठेवित आहे.

विद्यापीठ अनुदान आयोगातर्फे संस्कृत-प्राकृत विभागात राबविल्या जाणाऱ्या विद्यापीठ नेतृत्व प्रकल्पाच्या द्वितीय सत्राच्या कामाचा एक भाग म्हणून हे पुस्तक प्रकाशित होत आहे. प्रकाशनाची ही संधी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल आयोगाची मी ऋणी आहे.

हा भाग तयार करताना माझ्या अनेक सहकाऱ्यांचे मार्गदर्शन मला लाभले. डॉ. उषा भिसे आणि डॉ. सुनीती दुबळे यांनी मौलिक सूचना केल्या. डॉ. भाग्यलता पाटसकर आणि भाग्यश्री भागवत यांनी मुद्रणप्रत बनविताना मला साहाय्य केले. या सर्वांची मी आभारी आहे. पुणे विद्यापीठाच्या छापखान्यातील कर्मचाऱ्यांनी या पुस्तकाचे मुद्रण तत्परतेने केले; त्यांचीही मी आभारी आहे.

सरोजा भाटे

प्रमुख,

संस्कृत-प्राकृत विभाग,

पुणे विद्यापीठ.

विजयादशमी,

२ ऑक्टोबर, ८७

॥ सुभाषितशतकम् ॥

१ सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं न करोति यः ।

प्रस्तावयते सम्प्राप्ते कां प्रदास्यति दक्षिणाम् ॥

सुभाषितरूपी धनाचा साठा जो करून ठेवीत नाही तो चर्चारूपी यज्ञ आरंभल्यावर कोणती दक्षिणा देणार ?

If one does not store wealth in the form of good sayings, what gift will he give when the sacrifice in the form of discussion is undertaken ?

२ जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स क्रमः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥

पाण्याचे बेंब पडून पडून हळूहळू घडा भरतो. सर्व विद्या, धर्म आणि धन (मिळवण्याची) हीच रीत आहे.

A pitcher is gradually filled by the drops of water falling (into it). The same is the way of (accumulating) all kinds of knowledge, merit and wealth.

३ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपपद्यते ॥

ज्ञान गुरुची सेवा करून मिळते किंवा पुष्कळ धन देऊन (मिळवता येते) अथवा ज्ञान देऊन ज्ञान (मिळवता येते; ज्ञान मिळवण्याचा) चौथा प्रकार अस्तित्वात नाही.

Knowledge can be acquired by attending upon teacher or by spending lots of money. Or knowledge can be gained by means of knowledge. The fourth (way of getting knowledge) does not exist.

४ ह्यानामिव जात्यानाम् अर्धरात्रार्धशायिनाम् ।

न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति ॥

जातिवंत घोड्यांप्रमाणे अर्ध्या रात्रीतीलही अर्धाच वेळ झोपणाऱ्या, विद्या मिळवू इच्छिणाऱ्यांच्या झोळ्यात निद्रा फार काळ टिकून राहात नाही.

As in the case of horses of good breed who sleep for half of half night, sleep does not tarry for long in the eyes of those who hanker after knowledge.

५ सत्यानुसारिणी लक्ष्मीः कीर्तिस्त्यागानुसारिणी ।

अभ्याससारिणी विद्या बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥

सत्याच्या मागोमाग वैभव येत असते. कीर्ती त्यागाच्या पाठोपाठ येते. अभ्यासाच्या मागोमाग विद्या येते आणि बुद्धी कर्माला अनुसरते.

Prosperity follows truth. Fame follows sacrifice. Knowledge follows studies. Intellect follows (past) deeds.

६ यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।

निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥

जिथे शहाणा माणूस नसतो तिथे थोडा शहाणासुद्धा कौतुकाला पात्र ठरतो. अजिवात झाड नसलेल्या (वैराण) प्रदेशात एरंडालासुद्धा झाड मानले जाते.

A man with scanty intelligence is also praised there where a wise man is not available. In a place devoid of trees even a castor oil plant is treated as a tree.

७ यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद्रसवसरम् ।

निर्वाणाय तदृच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥

दुःख भोगल्यानंतर जे सुख लाभते ते अधिक आनंददायक असते. (उन्हात) होरपळलेल्याला झाडाची सावली विशेष समाधान देते.

The happiness obtained after suffering pain is more pleasing. The shadow of a tree is more comforting to him who is scorched in the heat (of the Sun).

८ कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥

मुलीला (वधूला) रूप हवे असते, आईला पैसा हवा असतो, वडील शिक्षण (पाहतात). नातलगंना चांगले कुळ हवे असते आणि इतरेजनांना मेजवानी हवी असते.

The bride looks for (beautiful) appearance. The mother (desires) money. The father (looks) for learning. Relatives want a good family. The remaining people look forward to dinner.

९ दूरस्थाः पर्वताः रम्या वेश्या च मुखमण्डने ।

युद्धस्य वार्ता रम्या च त्रीणि रम्याणि दूरतः ॥

डोंगर दुरून साजरे दिसतात. तोंडाला रंगरंगोटी केलेली वेश्या चांगली दिसते. युद्धाच्या (फक्त) गोष्टी रम्य असतात. या तिन्ही गोष्टी लांबून चांगल्या वाटतात.

Mountains look beautiful from a distance. A prostitute looks beautiful after she has done make up on her face. The tales of war are pleasing. These three are good (only) from a distance.

१० क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं

धनक्षये वर्धति जाठराग्निः ।

आयत्सु वैराणि समुद्भवन्ति

छिद्रेष्वनथा बहुलीभवन्ति ॥

जखमेवर पुन्हा पुन्हा आघात होत असतात. दारिद्र्य आल्यावर भूक आणखी वाढते. संकटकाळी शत्रू निर्माण होतात. एखादी दुर्घटना धडली की त्यामुळे होणारे अनर्थ वाढतच जातात.

Again and again blows fall on a wound, Hunger keeps increasing in the state of poverty. Enmities grow in the period of difficulty. A mishap is followed by a number of disasters.

११ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत् ।

द्विर्कर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥

सहा कानांनी (ऐकेलेल्या) मसलतीचा गोप्यस्फोट होतो. चार कानांनी (ऐकेलेली) मसलत स्थिर राहते. दोन कानात राहिलेल्या गुपिताचा थांग मात्र ब्रह्मदेवालाही लागत नाही.

Secret plans (deliberations) heard by six ears leak out. Secrets heard by four ears remain stable. However, even the creator cannot penetrate into the secret which remains in two ears.

१२ जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं भनामपि ।

प्राप्ते शास्त्रे स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिः ॥

पाण्यात तेल, दुष्ट माणसाच्या ठिकाणी गुपित, योग्य व्यक्तीला दिलेले दान, बुद्धिमान माणसाला शिकवलेले शास्त्र या सर्व गोष्टी मुळात कमी असल्या तरी त्या त्या पदार्थाच्या ठिकाणी असलेल्या शक्तीमुळे आपोआप पसरतात : (विस्तार पावतात).

Oil (put) in water, ■ secret (divulged to) a wicked person, gift (given to) a proper person and knowledge (imparted to an) intelligent person, these things spread on their own due to the inherent power in each object although they are small (in the beginning).

१३ जलसेकेन वर्धन्ते तरवो नाश्मसंचयाः ।

भव्यो हि द्रव्यतामेति क्रियां प्राप्य तथाविधाम् ॥

पाणी शिंपडल्यामुळे झाडे वाढतात, दगडांचे ढीग नाही. तथा प्रकारची (विशिष्ट) प्रक्रिया घडल्यानंतर जातिवंत (पदार्थच) दर्जेदार, उत्तम बनतात.

Trees and not heaps of stones grow by the sprinkling of water. An object of good quality alone becomes a worthy object when it is processed in that (specific) manner.

१४ जात्युत्कृष्टस्य हि मणेर्नोचितं शाणघर्षणम् ।

आदर्शो चित्रकारैः किं लिख्यते प्रतिबिम्बितम् ॥

मुळात उत्तम प्रतीचे असलेल्या रत्नाला चकाकी आणण्यासाठी सहाणेवर घासणे योग्य नाही. आरशातले प्रतिबिंब काय चित्रकार रेखतो ?

Rubbing on a polishing stone is not desirable for a gem which is originally of high quality. Is the reflection in a mirror drawn by an artist ?

१५ आत्माधीनशरीराणां स्वपतां निद्रया स्वया ।

कवभ्रमपि मर्त्यानाममृतत्वाय कल्पते ॥

ज्यांचे शरीर स्वतःच्या ताब्यात आहे, ज्यांना आपोआप झोप लागते, अशा माणसांना निःसत्त्व अन्नसुद्धा अमृताप्रमाणे असते.

Even the worthless food is nectar for them who have a control over their body and who sleep their own sleep.

१६ स एव धन्यो विपदि स्वरूपं यो न मुञ्चति ।

त्यजत्यर्ककुरैस्तप्तं हिमं देहं न शीतताम् ॥

संकटात मुद्धा स्वतःचा स्वभाव सोडत नाही तोच धन्य. सूर्यकिरणांनी तापलेले हिम देहाचा त्याग करते, बंडपणाचा नाही.

He who does not abandon his own nature even in difficulty is really commendable. When heated by the rays of the Sun the snow abandons its own body but not coolness.

१७ यो यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटतेऽपि च ।

अवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥

एखाद्याला ज्या गोष्टीची इच्छा असते आणि जिच्यासाठी तो खटपट करतो ती त्याला अवश्य मिळते, जर तो थकून (अर्ध्या वाटेतच) परतला नाही तर !

Whatever one desires and strives for, he certainly gets it, provided he does not return (mid-way) because of being tired.

१८ गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।

नभसोऽपि महत् ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥

पर्वत मोठा, पर्वताहून समुद्र मोठा, समुद्रापेक्षा आकाश मोठे, आकाशाहूनही मोठे ब्रह्म आहे आणि त्याहूनही मोठी आशा आहे.

The mountain is great; greater than mountain is the sea. The sky is greater than the sea. The Brahman is greater than the sky. Hope is greater even than the Brahman.

१९ यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते

निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते

श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥

ज्याप्रमाणे चासणे, तोडणे, तापवणे आणि ठोकणे अशा चार प्रकारांनी सोन्याची पारख केली जाते त्याचप्रमाणे ज्ञान, सदाचरण, गुण आणि कर्म या चारांच्या योगाने पुरुषाची परीक्षा केली जाते.

Just as the gold is examined in four ways, rubbing, breaking, heating and hammering, in the same way a man is judged by four things, namely, knowledge, character, virtue and deed.

२० सर्पाः पिबन्ति पवनं न दुर्बलास्ते
 शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।
 कन्दैः फलैर्मुनिवराः क्षपयन्ति कालं
 सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥

साप वारा पितात (पण त्यामुळे) ते दुबळे झालेले नाहीत. रानटी हत्ती वाळलेले गवत खाऊनही बलवान असतात. ऋषिमुनी कन्दमुळांवर दिवस काढतात. (आहे त्यात) समाधान हीच माणसाची खरी ठेव आहे.

Snakes drink wind. But they are not feeble. Wild elephants are mighty even by eating dry grass. Sages subsist on roots and fruits. (Indeed) contentment is the real treasure of a human being.

२१ मित्रस्वजनबन्धूनां वुद्धेर्धैर्यस्य चात्मनः ।
 आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥

मित्र, परिचित, नातलग, बुद्धिमत्ता आणि स्वतःचे धैर्य यांचा कस माणसाला संकटाच्या निकषावर (घासल्यावर) कळतो.

Man realises the real worth of friends, acquaintances and relatives as well as of his own intellect and courage (when they are rubbed) on the stone of difficulty.

२२ तदेवास्य परं मित्रं यत्र संक्रामति द्वयम् ।
 हृष्टे सुखं च दुःखं च प्रतिच्छायेव दर्पणे ॥

ज्याच्यामध्ये पाहताक्षणीच आरशात पडणाऱ्या प्रतिबिम्बाप्रमाणे सुख आणि दुःख दोन्ही संक्रान्त होतात, तोच खरा मित्र.

He is the real friend in whom both happiness and misery (of one) are reflected as soon as he is seen just like a reflection in a mirror.

२३ किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।
 यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥

स्वभावतःच चांगली किंवा वाईट अशी एखादी तरी गोष्ट असेल का ? ज्याला जे आवडते तेच त्याला सुंदर वाटते.

Is there anything beautiful or ugly by its own nature ? That is beautiful for him who likes it.

२४ न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥

(एखादा मनुष्य) काही न करताही (दुसऱ्याला) सुख देऊन (त्याचे) दुःख दूर करतो. जो ज्याला आवडतो तो त्याच्या दृष्टीने खास वस्तू असतो.

(A person may) be causing happiness and removing misery even without doing anything. A person is some special object for him who is fond of him.

२५ को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरिते ।

मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥

तोंडात अन्नाचा घास (खाऊपिऊ) भरवल्यावर या जगात कोण वश होणार नाही ? तोंडाला लेप लावल्यावर मृदङ्ग (सुद्धा) गोड आवाज करतो.

Who does not become obedient when (his) mouth is filled with morsels of food ? Even the drum makes sweet sound if its surface is annointed (smeared).

२६ यथा चित्तं तथा वाणी यथा वाणी तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥

जसे मन तशी वाणी, जशी वाणी तशी करणी. सज्जनांचे विचार, वाणी आणि कृती यांमध्ये एकरूपता असते.

As is the thinking, so is the speech. As is the speech, so is the deed. There is uniformity (consistency) in the thought, speech and action of the good.

२७ कोलाहले काककुलस्य जाने विराजते कोकिलकूजितं किम् ।

परस्परं संवदतां खलानां मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ॥

कावळ्यांच्या थव्याच्या चाललेल्या गलब्यात कोकिलाचे कूजन गोड वाटते काय ? दुष्ट माणसे आपापसांत बडबड करत असताना शहाण्यांनी नेहमी गप्प राहावे.

Does the cooing of a cuckoo appeal pleasing amidst the din and noise created by a flock of crows ? When wicked people are arguing with each other a wise man should always keep silent.

२८ सत्संगाद् भवति हि साधुता खलानाम्
साधूनां न हि खलसङ्गमात् खलत्वम् ।
आमोदं कुसुमभवं मृदेव घसे
मृदगन्धं न हि कुसुमानि धारयन्ति ॥

सज्जनांच्या संगतीने दुष्ट माणसे सज्जन बनतात. पण दुष्टांच्या सहवासाने सज्जन दुष्ट बनत नाहीत. फुलांचा सुगंध माती धारण करते पण मातीचा वास फुले धारण करीत नाहीत.

Bad people become good in the company of the good. But the good do not become bad in the company of the bad. The earth bears the fragrance of the flowers. But the flowers do not carry the smell of the earth.

२९ सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥

दुसऱ्याचे भले करण्यात मग्न असलेला सज्जन स्वतःच्या नाशाची वेळ आली तरी (दुसऱ्याशी) शत्रुत्व करीत नाही. चंदनाचे झाड तोडले जात असतानाही कुन्हाडीची धार सुवासिक बनवते.

A virtuous person engaged in doing good to others does not become inimical even at the time of (his own) destruction. The sandal wood tree makes the blade of the axe fragrant even when it is being cut.

३० सद्भिस्तु लीला प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम् ।
असद्भिः शपथेनापि जले लिखितमक्षरम् ॥

सज्जनांचे सहज बोलणेसुद्धा दगडावर कोरलेल्या अक्षराप्रमाणे (न बदलणारे) असते. दुष्टांनी शपथ घेऊन बोलले तरी ते पाण्यावर काढलेल्या अक्षराप्रमाणे (क्षणभंगुर) असते.

Even the casual speech made by righteous people is (like) words engraved on ■ stone. The promises made by the wicked persons are (as transitory) as words drawn on water.

३१ वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः ।
करणं परोपकरणं केषां केषां न ते वन्द्याः ॥

ज्यांचा चेहरा म्हणजे प्रसन्नतेचा निवास, हृदय दयात्रे, अमृत स्रवणारी वाणी आणि परोपकारी कृती असे (सज्जन) कुणाला पूज्य नसतात ?

Who does not respect the (kind people) whose face is the abode of tranquility, heart is full of compassion, speech, nectar and whose deeds consist in doing good to others ?

३२ तुल्यमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥

पर्वतामध्ये उंचपणा आहे, दुसरे (म्हणजे खोली) नाही. हा (उंचपणा) समुद्रास नाही, पण खोली आहे. ओलांडून जाण्यास कठीण अशा या दोन्ही गोष्टी बुद्धिमान माणसात असतात.

A mountain has height, not the other one (i.e. depth). It (i.e. height) is not there in the sea but depth is there. Both (these properties) which are the cause of being insurmountable exist in an intelligent person.

३३ प्रारभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥

अडाणी माणसे छोटेसेच काम आरंभतात आणि त्यात अगदी बुडून जातात. निश्चयी माणसे मोठमोठी कामे अंगावर घेऊनहि गडबडून न जाता स्थिर असतात.

Ignorant people undertake small matters and are completely engrossed in them. Those who are determined embark upon giant undertakings and remain unperturbed.

३४ छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥

झाड तोडले तरी पुन्हा वाढते. चंद्र बारीक झाला तरी पुन्हा मोठा होतो. असा विचार करून सज्जन संकटांनी त्रासत नाहीत.

A tree grows (again) even when it is cut. The moon grows even after getting reduced. Thinking thus, the saintly ones are never tormented by difficulties.

३५ यद्यदिष्टतरं तत्तद्वैयं गुणयते किल ।

अत एव खलो दोषान् साधुभ्यः संप्रशच्छति ॥

खरोखर जे जे अधिक हवेहवेसे असते ते गुणवानाला द्यावे. म्हणून तर दुष्ट माणूस सज्जनांना दोष देत असतो.

Whatever is more and more desirable is indeed to be given to the virtuous people. That is why a wicked person assigns faults to the good.

३६ सज्जनस्य हृदयं नवनीतं यद्वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।
अन्यदेहविलसत्परितापात् सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥

सज्जनाचे हृदय लोण्यासारखे (मऊ) असते असे जे कवी म्हणतात ते खोटे आहे. दुसऱ्याच्या शरीरात असलेल्या तापामुळे सज्जनांचे मन द्रवते. तसे लोणी (दुसऱ्या ठिकाणी असलेल्या उष्णतेने वितळत) नाही.

Poets describe the heart of a good man as butter. This is false. A good man's (heart) melts by the heat scorching in the body of another man, but not the butter (which melts only when it is heated).

३७ क्षुद्रोऽपि तनुते तात तेजस्तेजस्विसंगतः ।
अर्कसंपर्कतः पश्य दर्पणे दहनद्युतिम् ॥

अरे बाबा, तेजस्वी पदार्थांच्या संगतीने एखाद्या यःकश्चित् पदार्थालाही तेज चढते. पाहा, सूर्याच्या संपर्काने आरशामध्ये तापवणारे तेज येते.

O dear, even a trifling object gains lustre in the company of a lustrous object. See, the mirror has scorching brightness (when it comes) in the contact with the Sun.

३८ पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्नामधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥

पायाने तुडवलेली जी धूळ उडून डोक्यावर चढते ती धूळ अपमान झाल्या-
नंतरही निष्क्रिय राहणाऱ्या माणसापेक्षा चांगली (म्हटली पाहिजे).

The dust which raises itself and mounts the head (of a person who has) trampled (it) under (his) feet, is far better than a person who remains inactive even after (he is) insulted.

३९ आश्रयग्रशेन सततं गुरुता लघुता च जायते जन्तोः ।
विन्ध्ये विन्ध्यसमानाः करिणो न दर्पणे लघवः ॥

माणसाला मोठेपणा किंवा क्षुद्रपणा तो ज्याचा आश्रय घेतो त्यामुळे लाभतो. विन्ध्य पर्वतावर हत्ती विन्ध्यासारखेच (ढोलेजंग) दिसतात. (तेच हत्ती) आरशात छोटे दिसतात.

Greatness or meanness of a man depends upon his place of resort. Elephants look (as lofty as) the Vindhya mountain when (they are moving) on the Vindhya. However, they look very small in a mirror.

४० सर्वनाशो समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो न जायते ॥

सगळीच नाश व्हायची वेळ आली तर शहाणा माणूस अर्ध टाकून देतो, आणि (उरलेल्या) अर्ध्यावर काम भागवतो. त्यामुळे सर्वनाश टळतो.

When a total disaster is incumbent a wise man abandons half (of what he wants to achieve) and manages with the remaining half. Thus the total disaster does not take place.

४१ मनो धावति सर्वत्र मदोन्मत्तगजेन्द्रवत् ।

ज्ञानाङ्कुशसमा बुद्धिस्तस्य निश्चलते मनः ॥

मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणे (माणसाचे) मन सगळीकडे धावत असते. ज्याची बुद्धि ज्ञानरूपी अंकुशाने युक्त आहे त्याचे मन स्थिर राहते.

The mind runs (helter and skelter) like an intoxicated elephant. The mind of one whose intellect is possessed of a goad in the form of knowledge, remains stable.

४२ अहो गुणानां प्राप्त्यर्थं यतन्ते बहुधा नराः ।

मुक्ता यदर्थं भग्नस्याः इतरेषां च का कथा ॥

गुणांच्या प्राप्तीसाठी माणसे किती तऱ्हांचे प्रयत्न करतात, काय सांगावे ? त्यासाठी मुक्तांना (मोत्यांना) सुद्धा आपले तोंड फोडून घ्यावे लागले, (तिथे) इतरांची काय कथा ?

How many efforts are put in by people to acquire qualities ? Even the muktas (liberated souls/pearls) have to get their mouths broken for that purpose. What to say of other people ?

४३ ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।

गुणाद् गुरुत्वमायाति दुग्धं दधि घृतं क्रमात् ॥

जन्माने मोठेपणा येत नाही. गुणांनी (एखादा माणूस) मोठा उरतो असे म्हणतात. दूध, दही आणि तूप यांना क्रमाक्रमाने गुरुत्व (घनता) प्राप्त होते ते गुणामुळेच !

Superiority is not caused by birth (in a high family). It is said that superiority (greatness) is achieved by means of good qualities. Milk, curds and ghee become ~~more~~ and more heavy by means of their qualities.

४४ गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य संचयात् ।

स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ॥

संपत्ती दान केल्याने मोठेपणा मिळते, साठा केल्याने नाही. पाणी देणाऱ्या (ढगांची) जागा उंच (आकाशात) असते तर पाणी साठवणाऱ्या (समुद्राची) जागा खाली (पृथ्वीवर असते).

Greatness is gained by giving away wealth, not by storing it. The place of the clouds (who give water) is high up (in the sky), whereas the place of stores of water (seas) is below (on the earth).

४५ गुणैर्गौरवमायाति नोच्चैरासनमास्थितः ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते ॥

मोठेपणा गुणामुळे मिळतो. उंच आसनावर बसून नाही. राजवाड्याच्या मनोऱ्यावर बसला म्हणून काही कावळा गरुड बनत नाही.

One becomes great by means of virtues not just by occupying high seat. A crow sitting on the top of a place is not regarded as an eagle.

४६ रविरपि न दहति तादृग् यादृक् संदहति बालुकानिकरः ।

अन्यस्माल्लुब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ॥

(तापलेल्या) वाळूच्या ढिगाऱ्याचा जेवढा चटका बसतो तेवढा सूर्याचाहि बसत नाही. दुसऱ्यामुळे (विशिष्ट) पदाला पोहोचलेला हलकट माणूस बहुधा तापदायक ठरतो.

Even the Sun does not burn as much as the (heated) heap of sand. One who has attained a position because of another (person) usually becomes unbearable.

४७ गुणेषु क्रियतां यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् ।

विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥

गुण (संपादन करण्यासाठी) प्रयत्न करावा. अवडंबराचा काय उपयोग ? दूध आटलेल्या गायी घुंगरे बांधून विकल्या जात नाहीत.

Make effort in (acquiring) virtues. What is the use of doing much ado ? Cows devoid of milk cannot be sold off by tying bells (in their necks).

४८ गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः
बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः
करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥

गुणवान् माणसालाच गुणांची जाण असते, निर्गुण माणसाला नाही. शक्तिशाली माणसालाच शक्तीची जाण असते, अशक्तीला नाही. वसन्तऋतूचे गुण कोकिल ओळखतो, कावळा नाही. सिंहाच्या शक्तीची कल्पना हत्तीला असते, उंदराला नाही.

The meritorius alone recognises the merit and not one who is devoid of merit. The powerful alone recognises power (and) not one who is devoid of power. The cuckoo recognises excellence of spring, not the crow. The elephant knows the prowess of a lion, not the mouse.

४९ गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात्कमलं न दुर्दुस्तन्निवासोऽपि ॥

गुण जाणणारा गुणवान् माणसाच्या सहवासात रमतो. गुणांची कदर नसणाऱ्याला गुणी माणसाच्या सहवासात (कसलाच) संतोष वाटत नाही. भुंगा वनातून कमळाकडे धाव घेतो पण तिथेच (त्याच तळ्यात) राहूनही वेडूक (कमळाकडे जात) नाही.

One who appreciates virtues enjoys the company of a virtuous person. One who does not respect virtue is not satisfied in the company of a virtuous person. The bee comes from the woods to the lotus but not the frog, even if it stays there (i.e. in the same pond).

५० द्वाविमौ पुरुषौ लोके स्वर्गस्थोपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्चैव दानवान् ॥

या जगातले दोन (प्रकारचे) पुरुष स्वर्गाच्या वर राहतात. क्षमाशील वृत्तीने युक्त असा अधिकारसंपन्न माणूस आणि दानशूर असा दरिद्री माणूस.

Two persons in this world stand above the heaven. An office-bearer possessed of forgiveness and a poor (man) who is liberal.

५१ कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
न स विरौति न चापि न शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥

सोन्याच्या अलंकारात गुंफायला लायक असा मणी जर शिष्यात जडवला तर तो कुरकुरतो असेहि नाही आणि शोभून दिसत नाही असेहि नाही. पण (त्याला शिष्यात) जडवणाऱ्याची मात्र निंदा होते.

If a gem worthy of being set in a golden ornament is inlaid in lead, it neither grumbles nor does it look ugly. The person (who connects the gem with lead) becomes subject to blame.

५२ पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं ब्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥

शिल्पकाराने चांगल्या वस्तूमध्ये संक्रांत केलेल्या (त्याच्या) शिल्पाला अधिक चांगला दर्जा प्राप्त होतो. उदा. समुद्रातील शिंपल्यात पडलेल्या मेघाच्या पाण्याचे मोती बनतात.

The art of sculptor attains more excellence if put in an excellent object. For instance, the water of a cloud, falling in a sea-shell becomes pearls.

५३ सीमन्तिनीषु का शान्ता राजा कोऽभूद् गुणोत्तमः ।
विद्वद्भिः सदा वन्द्या तत्रैवोक्तं न बुध्यते ॥

(सर्व) सुवासिनींमध्ये (स्त्रियांमध्ये) सहनशील कोण ? अतिशय गुणवान असा कोण राजा होता ? ज्ञानी माणसांना बंदनीय कोण असते ? (या प्रश्नांची उत्तरे) त्यातच सांगितली आहेत पण ती कळत नाहीत.

(प्रत्येक चरणातील पहिले आणि शेवटचे अक्षर जोडून तयार होणारी उत्तरे : सीता, राम, विद्या.)

Who is (most) composed among women ? Who was the most religious king ? What is always respectable to the learned ? (The answers to these questions) are told there only. However, they are not understood.

(The answers can be obtained by joining the first and the last letter of each quarter of the verse as follows : Sītā, Rāma, Vidyā)

५४ लोभमूलानि पापानि रसमूलाश्च व्याधयः ।

इष्टमूत्रानि शोकानि त्रीणि त्यक्त्वा सुखी भव ॥

पापाचे मूळ लोभ आहे. रोगांचे मूळ चव आहे. शोकाचे मूळ इष्ट वस्तू आहेत (म्हणून) या तिन्ही गोष्टी सोडून देऊन सुखी हो.

Greed is the root-cause of evil (deed). Diseases have taste at their basis. The root of grief is desired objects. Give up all the three and be happy.

५५ गुणेष्वनादरं भ्रातः पूर्णश्रीरपि मा कथाः ।

सम्पूर्णोऽपि घटः कूपे गुणच्छेदात्पतत्यधः ॥

अरे भाऊराया, (कितीही) घनाढ्य असलास, तरी गुणाच्या बाबतीत बेफिकिरी दाखवू नकोस. घडा (पाण्याने) पूर्ण भरला असला तरी गुण (दोरी) तुटताच खाली पडतो.

Brother, do not show disrespect for virtues (guṇa) even when you are quite wealthy. A pitcher (of water) full to the brim falls down if the rope (guṇa) is broken.

५६ गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

गंगेचे पाणी शुभ्र आहे तर यमुनेचे काजळासारखे (काळे आहे). अरे राजहंसा, दोन्ही (पाण्यात) डुवणाऱ्या तुझा पांढरेपणा मात्र तेवढाच आहे, तो वाढतही नाही आणि कमीही होत नाही.

The waters of Ganga are white and the waters of Yamuna are (black) like collyrium. O swan, while swimming in both (these waters) your whiteness remains the same. It neither increases nor decreases.

५७ गर्जसि मेघ न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।

दैवादिह यदि दक्षिणवातः

क त्वं काहं क च जलपातः ॥

हे मेघा, तू गरजतोस पण पाणी बरसत नाहीस. मी चातकपक्षी (तहानेने) व्याकूळ झालो आहे. दैवयोगाने दक्षिणवारा जर वाहू लागला तर कुठे तू (जाशील), कुठे मी (राहीन) आणि कुठून पाऊस (पडेल) ?

O cloud, you are thundering but not giving water. I am the Cātaka bird who is afflicted (with thirst). If by luck the southern wind (blows) here where will you (be) ? Where will I be and where will be the shower ? (What will happen to you, me, and the shower ?)

५८ वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
 सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
 स तु भवति दरिद्रो यस्तु तृष्णा विशाला
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

(हे राजा) आम्ही इकडे (बनात) वल्कलांनी संतुष्ट आहोत आणि तू रेशमी वस्त्रांनी (संतुष्ट आहेस). (आपल्या दोघांचे) समाधान सारखे आहे. त्यात काही फरक नाही हाच विशेष. ज्याची हाव मोठी असते तोच दरिद्री असतो. पण मन तुष्ट असल्यावर कोण गरीब आणि कोण श्रीमंत ?

(O king) we are here happy with bark garments, while you (are happy) with silk clothes, The contentment (of both of us) is same. The absence of distinction (between two of us) is indeed peculiar. He, whose greed is great, is poor. If the mind is contented, who is poor and who is rich ?

५९ हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रासादतः ।
 पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

हे दारिद्र्या, तुला नमस्कार. तुझ्या कृपेने मला सिद्धी प्राप्त झाली आहे. मी सगळे जग पाहतो. मला मात्र कोणी पाहत नाही.

O poverty, Salutations to you ! Because of your favour I am possessed of a super-human faculty. (Because) I can see the whole world. But nobody sees me.

६० प्रासादार्धमपि प्रासमर्थिभ्यः किं न यच्छसि ।
 इच्छानुरूपो विभवो कदा कस्य भविष्यति ॥

याचना करणाऱ्याला प्रासातला अर्धा प्रास सुद्धा का देत नाहीस ? कुणाला कधी हवे तेवढे वैभव मिळाले आहे का ?

Why don't you give even half ■ morsel from your morsel to those who are begging ? Does any body ever get wealth as much as he wants ?

६१ संहतिः श्रेयसी राजन् विगुणेष्वपि बन्धुषु ।
 तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥

राजा, गुण नसलेल्या भाऊबंदांशीसुद्धा एकजूट करणे अधिक हितकारक असते. टरफले निघून गेलेले तांदूळ उगवून येत नाहीत.

O king, union with relatives although they are devoid of good qualities, is always profitable. Rice grains do not grow if they are separated from the husk.

६२ अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥

(हलक्या) थोड्या वस्तूंचीसुद्धा एकजूट कार्य साधणारी असते. गुण (दोरी) बनलेल्या गवताच्या काड्यांच्या योगाने माजलेले हत्तीसुद्धा बांधले जातात.

Even trifle things, when united lead to the accomplishment of a task. Intoxicated elephants are tied by means of rope which is made of blades of grass.

६३ इतरदुःखशतानि यरञ्जया वितर तानि सहे चतुरानन ।

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥

ब्रह्मदेवा, इतर शेकडो दुःखे हवी तशी दे. ती सहन करीन. पण अरसिकाला काव्य समजावून सांगण्याची कामगिरी (माझ्या) कपाळी लिहू नकोस. (खरेच) लिहू नकोस. (अजिबात) लिहू नकोस.

O Creator, you may bestow on me hundreds of other miseries as you wish. I shall bear them. But please do not write the act of imparting poetry to a tasteless (insipid) person on my forehead. Please do not write it. Please do not write it.

६४ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।

तदन्नमिह भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥

मित्रा, ज्या ओझ्याने (माणूस) खचून जाणार नाही एवढेच ओझे वाहावे. अन्नसुद्धा जेवढे (माणसाला) निरोगी ठेवून सहज पचवता येईल तेवढेच खावे.

Friend, one should bear that much burden by which he does not sink. Also that much food should be eaten which, being healthful, can be (easily) digested.

६५ सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च न विना धर्मं तस्माद् धर्मपरो भवेत् ॥

सर्व प्राणिमात्रांच्या सर्व क्रिया सुखासाठीच असतात असे समजले जाते. सदाचरणाशिवाय सुख नाही, म्हणून नेहमी सदाचरणी असावे.

All the activities of all beings are regarded as meant for happiness. And happiness is not possible without good conduct. Therefore one should always resort to good conduct.

६६ यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनापि मिश्रितम् ।

यस्मै कस्मै प्रदातव्यं चक्षा तद्वा भविष्यति ॥

कुठल्यातरी झाडाची मूळी कशात तरी मिसळून कुणालातही द्यावी म्हणजे काहीतरी होईल.

A root of some tree mixed with something and given to some-
will give rise to something.

६७ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥

धर्माचे सारसर्वस्व ऐका आणि ऐकून निश्चय करा. जे स्वतःला प्रतिकूल असेल ते दुसऱ्यांच्या बाबतीतही करू नये.

Please listen to the essence of righteousness and determine after listening. Whatever is unfavourable to oneself should not be done to others.

६८ परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नो सदुपदेशम् ।

यास्त्वेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

सज्जनांची सेवा नेहमी करत राहावे मग भले ते चांगली शिकवण (देवोत अथवा) न देवोत, कारण ते ज्या सहज गप्पागोष्टी करतात त्यांचीच शास्त्रे बनतात.

One should always attend upon the good people even when they do not preach good things. Whatever they speak at random becomes Knowledge.

६९ एकं हन्यान्न वा हन्यादिबुभुक्षतो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥

धनुर्धारी वीराने सोडलेला बाण एखाद्याला मारेल किंवा मारणार नाही पण बुद्धिमंताने योजलेली बुद्धी (एखाद्या) राष्ट्राचा राजासकट (समूळ) नाश (हमखास) करेल.

An arrow discharged by an archer may or may not kill a person. But intelligence sent forth (discharged) by an intelligent person may kill a nation along with its king.

७० गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।

वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥

गेलेल्याचा शोक करू नये. पुढे घडणाऱ्याचा विचार करू नये. शाहणी माणसे वर्तमानकाळात वावरत असतात.

One should not lament over the past, nor should one think about the future. The wise always live in the present.

७१ अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः ।

प्रतिकूले विधौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति ॥

दैव अनुकूल असताना दान करीत राहावे कारण पुरविणारा हरि आहे. दैव प्रतिकूल असतानाही देत राहावे कारण (दैव) सर्व हरण करणारच आहे.

One should go on giving when fortune is favourable, because Lord is the supplier. One should give away even when fortune is not favourable, because (fate) is going to take away (everything).

७२ स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।

इति विज्ञाथ मतिमान् स्वस्थानं न परित्यजेत् ॥

दात, केस नखे आणि माणसे (आपापल्या) स्थानावरून उल्ले तर शोभून दिसत नाहीत. हे जाणून महाप्याने आपले स्थान सोडू नये.

Teeth, hair, nails and men do not look graceful if they abandon their respective place. Knowing this ■ wise person should not leave his place.

७३ परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

पाठीमागे कामाचे नुकसान करणाऱ्या आणि तोंडावर गोडमोड बोलणाऱ्या, विषाने भरलेल्या आणि तोंडाशी दूध असलेल्या घड्यासारख्या मित्राला सोडून द्यावे.

One should abandon a friend who causes harm (to one's work) behind one's back and speaks sweet words in front of one, like a pitcher filled with poison, containing milk, only on the surface.

७४ ऋणशेषश्चाग्निशेषः शत्रुशेषस्तथैव च ।

पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ॥

शिल्लक राहिलेले कर्ज, शिल्लक राहिलेली (न विझलेली) आग आणि उरलेले शत्रू पुन्हा पुन्हा (वाढत) असतात. म्हणून शिल्लक राहिलेले राखून ठेवू नये (त्याचा नाश करावा).

The debt that is left (unpaid), the remains of (unextinguished) fire, and the surviving enemies always grow again. Therefore the remains of such things should not be protected.

७५ वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।

अथैवमागते काले घटं भिन्त्यादिवाश्मनि ॥

जोपर्यंत काळ फिरलेला आहे, तोपर्यंत शत्रूला खांद्यावरून वाहावे. योग्य वेळ येताच दगडावर घडा फोडल्याप्रमाणे त्याचा नायनाट करावा.

One should carry his enemy on the shoulder as long as the time is unfavourable. As soon as the proper time arrives, he should destroy him as one would break a pitcher on a stone.

७६ ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।

अपि शूद्रं धर्मज्ञं सद्वृत्तमभिपूजयेत् ॥

सद्वर्तनाने विरहित अशा ज्येष्ठ माणसाचाही आदर करू नये. (उलट) धर्म जाणणाऱ्या, सदाचरणी शूद्राचाही सत्कार करावा.

One should not respect a person devoid of good conduct even though he is elder. (On the contrary) even a person of low caste should be honoured if he knows rules of good conduct and behaves properly.

७७ हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः ।

पयोऽपि शौण्डिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते ॥

नीच माणसाची सेवा करू नये. मोठ्या माणसाच्या आश्रयाने राहावे. दारू विकणाऱ्या स्त्रीच्या हातात दूध असले तरी त्याला दारू म्हणतात.

Mean people should not be resorted to. One should take refuge with great people. Even the milk in the hand of a wine selling woman is mentioned as wine.

७८ वचस्तत्रैव वक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत् ।

स्थायीभवति चात्यन्तं रङ्गः शुक्लपटे यथा ॥

जेथे बोलण्याचा उपयोग होईल तेथेच बोलावे. उदाहरणार्थ पांढऱ्या कपड्यावर रंग अगदी पक्का बसतो.

One should speak in a place where his speech will be effective. For instance, ■ colour added to a white cloth is very fast.

७९ अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या बहति कौमारम् ।

सद्भ्यो न रोचते साऽसन्तीप्यस्यै न रोचन्ते ॥

स्तुतिरूपी मुलीचे दूर न करता येण्याजोगे कौमार्य अजूनही टिकून आहे, (कारण) ती सज्जनाना आवडत नाही आणि दुर्जन तिला आवडत नाहीत.

The maiden in the form of praise is still carrying her maidenhood which is difficult to remove, (because) the good do not like her and she does not like those who are not good.

८० यः स्वभावो हि यस्य स्यात्तस्यासौ दुरतिक्रमः ।

श्वा यदि क्रियते राजा तर्हि नाश्नात्युपानहम् ॥

ज्याचा जसा स्वभाव असतो त्याच्या पलीकडे जाणे त्याला शक्य नसते. कुठ्याला राजा बनवले तरी तो वहाणा खाण्याचे थोडेच सोडणार?

It is not possible for one to overcome one's own nature. Does a dog give up eating shoes even when he is made a king ?

८१ अञ्जलिस्थानि पुष्पाणि वासयन्ति करद्वयम् ।

अहो सुमनसां वृत्तिर्वामदक्षिणयोः समा ॥

ओंजळीतील फुलांनी दोन्ही हातांना सुवास येतो. खरेच सुमनांची (फुलांची आणि सज्जनांची) वागणूक डावा आणि उजवा या दोन्ही बाबतीत सारखीच आसते.

Flowers in folded hands make both the palms fragrant. The attitude of the good-minded (flowers and good people) is indeed the same towards both, the left and the right.

८२ अनाहूताः स्वयं यान्ति रसास्वादविलोभुपाः ।

निवारिता न गच्छन्ति भक्षिका इव भिक्षुकाः ॥

रस चाखण्यासाठी हावरट बनलेले भिकारी माण्यांसारखे न बोलावताच आपणहून येतात आणि कितीही हाकलले, तरी जात नाहीत.

Just like flies, beggars greedy for the taste of the tasty things flock even when they are not invited and do not go away even when they are driven out.

८३ प्राप्य चळानधिकारान् शत्रुषु मित्रेषु चाथ विद्वत्सु ।

नापकृतं नोपकृतं न सत्कृतं किं कृतं तेन ॥

(अस्थिर) चंचल असे अधिकारपद मिळाल्यानंतर एखाद्याने शत्रूंचा अपकार, मित्रांचा उपकार आणि विद्वानांचा सत्कार केला नाही, तर केले काय ?

After having gained authority which is transitory (by nature) if one has not hurt enemies, favoured (his) friends and honoured the learned people, what has he achieved ?

८४ अहो खलभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।

अन्यस्य दशति 'श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

दुर्जनरूपी भुजंगाची मारण्याची रीत काय अजब आहे बघा ! (तो) एकाच्या कानाला डसतो आणि दुसरा प्राणाला मुक्तो.

What a strange way of killing of the snake in the form of a wicked person ? He bites the ear of one person and another is deprived of life.

८५ लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।

दुग्धं पश्यति मार्जारस्तथा न लगुडाहतिम् ॥

हावरट माणसाचे लक्ष संगतीवर असते, संकटाकडे नसते. मार्जाराला दूध दिसते, काठीचा मार (दिसत) नाही.

A greedy person looks at wealth, he is not (aware) of perils. A cat looks at the milk but not at the beating with a cudgel.

८६ केचिदज्ञानतो नष्टाः केचिन्नष्टाः प्रमादतः ।

केचिद् ज्ञानावलेपेन केचिन्नष्टैस्तु नाशिताः ॥

काहींचा विनाश अज्ञानामुळे झाला, काहींचा नाश चुकीमुळे झाला, काही ज्ञानाच्या गर्वामुळे नष्ट झाले तर काहींचा नाश नष्ट झालेल्यांनी केला.

Some perished because of ignorance, some met with destruction due to (their mistakes), some perished due to the pride of knowledge. But some were destroyed by those who themselves were ruined.

८७ अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणम् ।

मेषजमपथ्यसहितं त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥

व्याकरणाशिवाय अभ्यास करणे, फुटव्या नावेतून नदी तंरून जाणे आणि पथ्य न सांभाळता औषध घेत राहणे या तीन गोष्टी करण्यापेक्षा न केलेल्या बऱ्या.

Learning without grammar, crossing river in a broken boat and taking medicine with improper diet, these three things are better not done than done.

८८ उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।

विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥

उदार (मनाच्या) माणसाला पैसा कस्पटासमान असतो. शूराला मरण तुच्छ वाटते. आसक्ती नसलेल्या माणसाला बायको कस्पटासमान वाटते. निरिच्छ माणसाला जग तुच्छ वाटते.

Money is worthless like a straw for a generous person. Death has no significance for a brave. Wife is as good as straw for a person free from attachment. The world is worthless for who is free from desire.

८९ कपिरपि कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन सन्दृष्टः ।

अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य ॥

(आधीच) माकड, शिवाय दारू पिऊन झिगंला. (त्यातच) त्याला विंचू डसला. तशा स्थितीत त्याला भूतबाधा झाली. (अशा अवस्थेत) त्याचे चाळे काय वर्णवित ?

(Already he is) a monkey. Moreover, he got intoxicated with wine. (Then) he was bit by a scorpion (and in addition to that) he was possessed by a spirit. How to describe his feats (in this situation) ?

९० यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

तारुण्य, पैशाची समृद्धी, अधिकार आणि अविचारीपणा यापैकी एक (जरी असले तरी ते) नाश ओढवू शकते, मग जेव्हा चारी (एकत्र) असतील तेव्हा काय सांगावे ?

Any one of (the following) youth, riches, authority and recklessness can lead to peril, what to say if all the four combined together ?

९१ अर्यानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥

पैसा मिळवताना कष्ट पडतात. मिळवलेल्याचे रक्षण करताना कष्ट पडतात. मिळवितानाही दुःख आणि घालविताना (खर्च करतानाही) दुःख. धिक्कार असो या कष्टप्रद पैशाचा !

One suffers while gaining wealth. One also suffers while protecting it. There is pain in gaining and pain in spending money. Fie on this money which leads to misery !

९२ वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥

तोंड मुरकृत्यांनी वेढले आहे. डोके पांढऱ्या केसांनी युक्त झाले आहे. गात्रे ढिली झाली आहेत. एक वासना मात्र अजून तरुण आहे.

The face is covered with wrinkles. The head is marked with white hair. The limbs have slackened. Desire alone is (still) young.

९३ हरिणापि हरेणापि ब्रह्मणापि सुरैरपि ।

ललाटलिखिता रेखा परिमार्ष्टुं न शक्यते ॥

कपाळावर लिहिलेली (नशिबाची रेखा) विष्णूला, शंकराला, ब्रह्मदेवाला किंवा (इतर) देवांनासुद्धा पुसता येणे शक्य नाही.

The line (of fate) drawn on the forehead cannot be wiped out even by Lord Viṣṇu, Śaṅkara, Brahman or any other god.

९४ स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः

सखा धनेशस्तनयो गणेशः ।

तथापि भिक्षाटनमेव शम्भोः

बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥

स्वतः श्रेष्ठ देव, सासरा पर्वतश्रेष्ठ (हिमालय), मित्र घनाचा स्वामी (कुबेर) आणि मुलगा गणेश, असे असूनही शंकराला भिक्षा मागत हिंडावे लागते. परमेश्वराची इच्छाच सर्वाधिक बलवान् असते.

(Lord Śiva is) himself a great God ; (his) father-in-law (is) the lord of mountains (Himālaya) ; (his) friend (is) the lord of wealth and (his) son is the lord of Gaṇas (i.e. Gaṇeśa). Even then (Lord Śiva) has to wander for begging alms. The will of the almighty alone is more powerful than anything else.

९५ शिरसा धार्यमाणोऽपि सोमः सौम्येन शम्भुना ।

तथापि कृशतां घत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥

शांत स्वभावाच्या शंकराने चंद्राला डोक्यावर घेतले असले तरी तो खंगत जातो. खरंच, परावलंबीपणा दुःखकारक असतो.

The moon gets emaciated eventhough she is carried on the head by the gentle lord Siva. Indeed, dependance on others is miserable.

९६ पिपीलिकार्जितं धान्यं मक्षिकासञ्चितं मधु ।

लुब्धेन सञ्चितं द्रव्यं समूलं हि विनश्यति ॥

मुंग्यांनी गोळा केलेले अन्नधान्य, मधमाशांनी साठविलेला मध आणि लोभी माणसाने साठवून ठेवलेले धन (या तिन्ही गोष्टी) मुळासकट नाश पावतात.

Grains collected by ants, honey stored by bees and wealth stored by a greedy person get totally destroyed.

९७ यत्कीटैः पांसुभिः स्फुरणैश्चमीकः क्रियते महान् ।

न तत्र बलसामर्थ्यमुद्योगस्तत्र कारणम् ॥

किडे गुळगुळीत धुळीच्या कणांपासून जे मोठे वास्तू बनवितात, त्याला त्याची शक्ति कारण नसून कामसूपणा कारण आहे.

The fact that a big antihill is created by insects by means of fine particles of dust is due not to (their) power but to (their) industriousness.

९८ स्वच्छन्दत्वं धनार्थित्वं प्रेमभावोऽथ भोगिता ।

अविनीतत्वमालस्यं विद्या वपुष्कराणि षट् ॥

मनाला येईल तसे वागणे, पैशाची इच्छा करणे, आसक्ति धरणे, उपभोग घेणे, उद्धटपणा आणि आलस या सहा गोष्टी ज्ञान मिळवण्यात संकट निर्माण करतात.

Acting at pleasure, desire for money, attachment, enjoyment, arrogance and laziness are the six things which create obstacles in the way of knowledge.

९९ सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ।

विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ॥

घादल प्रेम सूचित करते. शरीर आहाराची कल्पना देते. नम्रपणा कुलीनता सुचवतो. बोलणे देशाची कल्पना देते.

Confusion speaks of affection. The body tells about the diet. Politeness communicates good family. Language indicates the country.

१०० करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।

पश्यन्ति सूक्ष्मतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥

जिच्या कृपेमुळे कुशाग्र बुद्धीच्या कवींना जग तळहातावरच्या बोरप्रमाणे दिसते त्या देवी सरस्वतीचा विजय असो !

May the Goddess Sarasvati be victorious, by whose grace poets with sharp intellect see the whole world as if ■ jujube on the palm of the hand.

Index to the *Subhāṣitas* in Alphabetical order

सुभाषितांची अकारानुक्रमाने सूची

	पृष्ठ	श्लोक
अञ्जलिस्थानि पुष्पाणि	२१	८१
अद्यापि दुर्निवारं	२१	७९
अनाहूताः स्वयं यान्ति	२१	८२
अनूकूले विधौ देयं	१९	७१
अर्थानामर्जने दुःखं	२४	९१
अल्पानामपि वस्तूनां	१७	६२
अव्याकरणमधीतं	२३	८७
अहो गुणानां प्राप्त्यर्थं	११	४२
अहो खलभुजङ्गस्य	२२	८४
आत्माधीनशरीराणां	४	१५
आश्रयवशेन सततं	१०	३९
इतरदुःखशतानि	१७	६३
उदारस्य तृणं वित्तं	२३	८८
ऋणशेषश्चाग्निशेषः	२०	७४
एकं हन्यान्न वा हन्यात्	१८	६९
कनकभूषणसंग्रहोचितः	१४	५१
कन्या वरयते रूपं	२	८
कपिरपि कापिशायन	२३	८९
करबदरसदृशमखिलं	२६	१००
किमप्यस्ति स्वभावेन	६	२३
केचित्तज्ज्ञानतो नष्टाः	२२	८६
को न याति वशं लोके	७	२५
कोलाहले काककुलस्य जाते	७	२७
क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं	३	१०
क्षुद्रोऽपि तनुते तात	१०	३७
गते शोको न कर्तव्यो	१९	७०
गर्जसि मेघ न यच्छसि	१५	५७

	पृष्ठ	श्लोक
गाङ्गमम्बु सितमम्बु	१५	५६
गिरिर्महान् गिरेरब्धिः	५	१८
गुणिनि गुणज्ञो रमते	१३	४९
गुणी गुणं वेत्ति	१३	४८
गुणेषु क्रियतां यत्नः	१२	४७
गुणेष्वनादरं भ्रातः	१५	५५
गुणैर्गौरवमायाति	१२	४५
गुरुशुश्रूषया विद्या	२	३
गौरवं प्राप्यते दानात्	१२	४४
ग्रासादर्धमपि ग्रासं	१६	६०
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	९	३४
जलबिन्दुनिपातेन	१	२
जलसेकेन वर्धन्ते	४	१३
जले तैलं खले गुह्यं	४	१२
जात्युत्कृष्टस्य हि मणेः	४	१४
ज्यायांसमपि शीलेन	२०	७६
ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव	११	४३
तदेव प्रर्थ्य परं मितं	६	२२
तुङ्गत्वमितरा नाद्री	९	३२
दूरस्थाः पर्वता रम्या	३	९
द्वाभिमौ पुरुषौ लोके	१३	५०
न किञ्चिदपि कुर्वाणः	७	२४
परिचरितध्याः सन्तो	१८	६८
परोक्षे कार्यहन्तारं	१९	७३
पात्रविशेषन्यस्तं	१४	५२
पादाहतं यदुत्थाय	१०	३८
पिपीलिकाजितं धान्यं	२५	९६
प्राप्य चलानधिकारान्	२२	८३
प्रारभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः	९	३३
मनो धावति सर्वत्र	११	४१
मित्रस्वजनबन्धूनां	६	२१
यत्कीटैः पांसुभिः	२५	९७

	पृष्ठ	श्लोक
यत्न विद्वज्जनो नास्ति	२	६
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते	५	१९
यथा चित्तं तथा वाणी	७	२६
यदेवोपनतं दुःखात्	२	७
यद्यदिष्टतरं तत्तद्देयं	९	३५
यस्य कस्य तरोर्मूलं	१८	६६
यो यमर्थं प्रार्थयते	५	१७
यौवनं धनसम्पत्तिः	२३	९०
यः स्वभावो हि यस्य	२१	८०
रविरपि न दहति तादृक्	१२	४६
लोभमूलानि पापानि	१५	५४
लोभाविष्टो नरो वित्तं	२२	८५
वचस्तत्रैव वक्तव्यं	२१	७८
वदनं प्रसादसदनं	८	३१
वयमिह परितुष्टा	१६	५८
बलिभिर्मुखमाक्रान्तं	२४	९२
बहेदमितं स्कन्धेन	२०	७५
शिरसा धार्यमाणोऽपि	२५	९५
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं	१८	६७
षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः	३	११
स एव धन्यो विपदि	५	१६
सज्जनस्य हृदयं नवनीतं	१०	३६
सत्यानुसारिणी लक्ष्मीः	२	५
सत्संगाद् भवति हि	८	२८
सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं	८	३०
स भारः सौम्य भर्तव्यो	१७	६४
सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति	२६	९९
सर्पिः पिबन्ति पवनं	६	२०
सर्वनाशे समुत्पन्ने	११	४०
सीमान्तिनीषु का शान्ता	१४	५३
सुखार्थाः सर्वभूतानां	१७	६५
सुजनो न याति वैरं	८	२९

	पृष्ठ	श्लोक
सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं	१	२
संहतिः श्रेयसी राजन्	१६	६१
स्थानध्रष्टा न शोभन्ते	१९	७२
स्वच्छन्दत्वं धनार्थित्वं	२५	९८
स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः	२४	९४
हयानामिव जात्यानाम्	१	४
हरिणापि हरेणापि	२४	९३
हीनसेवा न कर्तव्या	२०	७७
हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं	१६	५९

No. 1881

Price : Rs. 10/-

Re-Printed at : THE POONA UNIVERSITY PRESS, PUNE-411007;
Printed & Published by : Registrar, University of Poona,
Ganeshkhind, Pune-411007.

[2000-7-91 (699)]